

นครปฐม : ศูนย์กลางพุทธเถรวาทในอาณาจักรทวารวดี
NAKHON PATHOM : THE CENTER OF THARAVADA BUDDHISM
IN THE DVARAVATI KINGDOM

พระมหาปริทีศน์ วรภิกขุ, นัยนา เมืองฉิม, นิรัช พีชเพ็ง และ ไตรทศ โถวสกุล
วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี
Pramaha Paritat Varakicco, Naiyana Muengchim,
Nirat Phuapheng and Tritos Thosakoon
Buddhaphanya Sri Thawarawadee Buddhist College
Email: Phramahaparitharat@gmail.com

บทคัดย่อ

ในทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญทางพระพุทธศาสนาต่อวิถีชีวิตของคนที่อยู่อาศัยในอาณาบริเวณนี้ เป็นระยะเวลาอันยาวนาน พัฒนาการทางพระพุทธศาสนาเกิดจากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ที่อยู่ร่วมกัน ซึ่งไม่ได้เพียงมีการติดต่อกันในเชิงการค้าขายเท่านั้น แต่ยังรับเอาวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้ามาด้วย

พระพุทธศาสนาไม่ได้มีแหล่งกำเนิดอยู่ในประเทศไทย แต่เป็นศาสนาที่เข้ามาสู่ประเทศไทยจากแหล่งภายนอก ซึ่งพบว่าพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ตามหลักฐานข้อมูลทางเอกสารวิชาการและข้อมูลทางโบราณคดีพบว่ามีอยู่สองนิกายหลักคือนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน ซึ่งทั้งสองนิกายนี้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียหลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว เมื่อพระพุทธศาสนาได้แยกออกเป็นสองนิกายดังกล่าว ทำให้แต่ละนิกายแผ่ขยายออกไปยังประเทศต่าง ๆ สำหรับพระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนสยามหรือประเทศไทยในปัจจุบันนี้

สมัยทวารวดี พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ สันนิษฐานว่าศูนย์กลางอาณาจักรทวารวดีน่าจะอยู่ในบริเวณจังหวัดนครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี ในปัจจุบัน ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น ธรรมจักรกัปปภาวดี เสาศาสนาสิลา พระพุทธรูปศิลาขาว พระปฐมเจดีย์ เจดีย์จุลประโทน เป็นต้น

เมื่อพิจารณาลักษณะทางภูมิศาสตร์ ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมจากหลักฐานโบราณคดีรวมทั้งจำนวนศิลปวัตถุเด่น ๆ ที่พบในเมืองนครปฐมโบราณ เช่น ศิลปธรรมจักร ทำให้นักวิชาการ ต่างสันนิษฐานให้เมืองนครปฐมโบราณเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดีและน่าจะเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดของอารยธรรมทวารวดีด้วย

คำสำคัญ: นครปฐม, พุทธเถรวาท, อาณาจักรทวารวดี

Abstract

In the geography and Buddhist culture that appears in different regions of Thailand today reflects the importance of Buddhism to the way of life of the people living in this area for a long time The development of Buddhism came from the cultural exchange that took place between different groups of people living together. which is not only a communication in terms of trade only but also adopting other cultures

Buddhism did not originate in Thailand. but a religion that entered Thailand from external sources It was found that Buddhism propagated into the land of Suvarnabhumi since the 3rd Buddhist century. According to evidence from academic documents and archaeological data, it was found that there are two main sects, namely Theravada sect. and Mahayana Sect Both of these sects were born in India after the Buddha passed away. When Buddhism split into two such sects causing each sect to spread out to different countries for Buddhism that entered the territory of Siam or Thailand today

Dvaravati period, Buddhism flourished during the 11th - 16th Buddhist centuries. It is assumed that the center of the Dvaravati Kingdom should be in the present-day provinces of Nakhon Pathom, Ratchaburi, and Suphan Buri, where there are important Buddhist archaeological evidences such as Thammachak and Kwang Bob, Sao Sema. Stone, white stone Buddha image, Phra Pathom Chedi, Chulaprathon Chedi, etc.

When considering geographical features Architectural and artistic features from archeological evidence, including the number of outstanding artefacts found in ancient Nakhon Pathom, such as the Thammachak stone, make scholars They assumed that ancient Nakhon Pathom was the center of Dvaravati state and was probably the most important center of Buddhism in the Dvaravati civilization.

Keyword: Nakhon Pathom, Tharavada Buddhism, Dvaravati Kingdom

บทนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ คือ การศึกษาเรื่องราวที่ผ่านมา ซึ่งต้องอาศัยหลักฐาน ร่องรอย หรือสิ่งที่หลงเหลือที่สามารถให้ข้อมูลเชื่อมโยงถึงเรื่องราวในอดีตได้ เช่น บันทึกของคนในสมัยก่อน งานศิลปะ ภาพวาด รูปภาพ ตลอดจนเครื่องใช้ต่าง ๆ รวมไปถึงคำบอกอันเป็นเนื้อหา ก็นับเป็นหลักฐานได้ทั้งหมด เมื่อนำหลักฐานข้างต้นมาประกอบกันเข้า กล่าวคืองานทางด้านเอกสารที่มีการบันทึกไว้ งานด้านศิลปกรรมทางโบราณคดี และข้อสันนิษฐานจากนักวิชาการทั้งหลาย สามารถเป็นแนวทางในการนำเสนอเค้าโครงประวัติศาสตร์ที่ต้องการศึกษา เช่นเดียวกับอาณาจักรทวารวดีที่ต้องอาศัยความรู้ทั้งศาสตร์และศิลป์แขนงต่าง ๆ มาประกอบกัน ทำให้ ได้ข้อสรุปว่าอาณาจักรทวารวดีดำรงอยู่ในประเทศไทยในยุคเริ่มต้นก่อนประวัติศาสตร์ไทยราว ๆ พุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ - ๑๖ และสันนิษฐานว่าศูนย์กลางอาณาจักรทวารวดีคือเมืองนครปฐมโบราณ แต่ก็ยังมีข้อถกเถียงกันในเรื่อง

ดังกล่าวจากนักวิชาการหลายท่าน ทั้งยังสรุปไม่ได้ หลักฐานที่จะยืนยันข้อสันนิษฐานดังกล่าวไม่เพียงพอ แต่จากการศึกษาและการค้นคว้าของกลุ่มมีหลักฐานที่สามารถจะยืนยันได้ว่า เมืองนครปฐมโบราณเป็นศูนย์กลางทางอารยธรรมพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในอาณาจักรทวารวดี

อาณาจักรทวารวดีมีความเป็นมาอย่างไร

คำว่า “สมัยทวารวดี” (Dvaravati period) เป็นคำที่นักวิชาการกำหนดขึ้นเพื่อเรียกยุคสมัยแรกเริ่มทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะของประเทศไทย ราว ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ (คือตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๐๐ - ๑๖๐๐) หรือประมาณ ๙๕๐ - ๑,๔๕๐ ปีมาแล้ว

จากการสืบค้นของที่มาของคำว่า “ทวารวดี” คณะผู้เขียนได้พบหลักฐานอันเป็นที่มาของชื่อนี้ด้วยกันอย่างน้อย ๒ แห่ง (ทองทิพย์, ๒๕๕๙) คือ

๑) หลักฐานจดหมายเหตุของจีน โดยมีบันทึกของพระภิกษุ ๒ รูป คือ พระเสวียนจั้ง กับพระอี่จั้ง ได้บันทึกเรื่องราวการเดินทางที่มีกรกล่าวถึงราชอาณาจักร “โตโลโปตี” หรือ “ตฺยโหโปตี” ซึ่งนักโบราณคดีที่ได้ทำการศึกษาเรื่องราวของรัฐโบราณในภูมิภาคนี้ ได้สันนิษฐานว่าชื่อทั้งสองนี้ น่าจะหมายถึงอาณาจักรทวารวดีซึ่งตั้งอยู่บริเวณภาคกลาง ของประเทศไทย

๒) หลักฐานทางโบราณคดีที่สำรวจพบบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยได้พบหลักฐาน ทางโบราณคดีที่ยืนยันได้อย่างน่าเชื่อถือ คือ เหรียญเงินสองเหรียญที่มีจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จากเมืองนครปฐมโบราณ ปรากฏข้อความว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” ซึ่งคำนี้แยกศัพท์ออกได้เป็น ศรี + ทวารวดี + อิศวร + ปุณณะ หมายความว่า พระเจ้าทวารวดีผู้มีบุญ หรือ พระเจ้าทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ (แก้วคล้าย, ๒๕๓๔ ฉบับที่ ๒)

และในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นจุดเริ่มต้นในการค้นคว้าเกี่ยวกับรัฐทวารวดี หลังจากที่ นายแซมมวล บีล (Samuel Beal) นักวิชาการด้านตะวันออกศึกษาชาวอังกฤษ ได้ตีพิมพ์ผลงานที่ได้แปลจากเอกสารการบันทึกของพระภิกษุจีนที่มีชื่อเสียงที่สุด คือ พระเสวียนจั้ง (Xuan Zang) หรือที่รู้จักกันดีในนามพระถังซำจั๋งในเรื่องไซอิ๋ว ที่เดินทางจาริกไปตามเส้นทางสายแพรสายไหมทางบก (Skill Road) จากประเทศจีนไปสืบศาสนา ในอินเดีย ในช่วง พ.ศ. ๑๑๗๐ และเดินทางกลับจีนใน พ.ศ. ๑๑๘๘ (ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๒) เอกสารนี้ มีชื่อว่า “Si-yu-ki: Buddhist Recoards of the Western World” (สายสิงห์, ๒๕๖๒) ในขณะที่เดินทางมายังแคว้นสมตฺถ (ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังคลาเทศ) ท่านได้กล่าวถึงบ้านเมืองที่มีชื่อว่า “โตโลโปตี” (To-lo-po-ti) ดังข้อความว่า

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือจากนี้ไป ตามฝั่งทะเลพันภูเขาและหุบเขาไปแล้วมีแคว้นชิตหลี่ ต้าล้อ (Shi-li-ch'a-ta-lo) ถัดไปทางตะวันออกเฉียงใต้ตอนปากอ่าว เรียกว่า แคว้น เกียมลั้งเกีย (Kia-mo-lang-kia) **ต่อจากนี้ไปทางทิศตะวันออกเรียกว่าแคว้นโตโลโปตี (To-lo-po-ti)** ต่อไปทางทิศตะวันออกคือแคว้นอี่เซียงน่าโปล้อ (I-shang-na-po-lo) ต่อจากนั้นไปทางทิศตะวันออกคือแคว้นม่ออเจียมโป (Mo-ho-chen-po) ซึ่งเรา (ชาวจีน) เรียกว่า หลินยี่ (Lin-yi) ถัดไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นแคว้นเยนโมน่า (Yen-nio-na-cheu) ในดินแดนทั้ง ๖ แคว้นนี้ การเดินทางลำบากจะต้องผ่านภูเขาและห้วยธาร แม้(พระถังซำจั๋ง) จะมีได้ไปถึงก็จริงแต่พอทราบขนบธรรมเนียมและขอบเขตของอาณาจักร (Beal, 1969) (วัลลิโกดม, ทวารวดีอยู่ที่ไหน, ๒๕๑๕ ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒)

แซมมวล บิล เสนอว่า “โตโลโปตี” ตรงกับคำว่า “ทวารวดี” ในภาษาสันสกฤตที่แปลว่า “มีประตู” (which has gates) หรือ “เมืองที่มีประตูเป็นกำแพง” หรือ “ประกอบด้วยประตู” (ขุนทรง, ม.ป.ป.)

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ นายกาตาสุกุ (J. Takakusu) ได้แปลบันทึกการเดินทางของพระภิกษุจีนอีกรูปหนึ่ง คือ ท่าน อี้จิง (I-Tsing) ที่ได้เดินทางไปแสวงบุญที่ประเทศอินเดีย โดยทางทะเลตามเส้นทาง สายไหมแพรรทะเล (maritime silk road) ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งบันทึกนี้มีชื่อว่า “A Recode of the Buddhist Religion; as Practised in India and the Malay Archipelago (A.D. 671-695 By I – Tsing)” (สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, ๒๕๖๒) โดยอาศัยเรือพ่อค้า ล่องผ่านมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แล้วแวะพักที่ศรีวิชัย ก่อนเดินทางไปยังแผ่นดินอินเดีย ซึ่งพระอี้จิง ได้บันทึกไว้ว่า

ดินแดนทางตะวันออกของมหาวิทยาลัยนาลันทา (ใกล้เมืองราชคฤห์) ไกลออกไป ๕๐๐โยชน์ เรียกว่า ปัจจุบันประเทศฝ่ายตะวันออก ณ ที่สุด (เขตแดน) ถึงเทือกภูเขาดำใหญ่ ซึ่งอาจเป็นพรมแดนฝ่ายใต้ของตรุพิน (ทิเบต) กล่าวกันว่า (เทือกเขานี้) อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของมณฑลจก (เสฉวน) อาจเดินไปถึงภูเขานี้ได้ในเวลาเดือนกว่า ทางใต้ขึ้นไปมีบ้านเมืองจดทะเล เรียกว่า แคว้นชิตทลีดำลื้อ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของแคว้นนี้เป็นแคว้นลี้เกียลู่ ต่อมาทางตะวันออก คือ **แคว้นตยโหโปตี** ต่อไปทางตะวันออกในที่สุดจะถึงแคว้นหลินยี่ (จามปา) พลเมืองของแคว้นแคว้นเหล่านี้ทั้งหมดนับถือ **พระรัตนตรัย**เป็นอย่างดี” (Takakusu, 1966) (วัลลิโกดม, ทวารวดีอยู่ที่ไหน, ๒๕๑๕ ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒)

จากข้อมูลทั้งหมดสามารถเป็นหลักฐานได้ว่าอาณาจักรทวารวดีเป็นอาณาจักรโบราณที่มีอยู่จริงในประเทศไทย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๖ และรับอิทธิพลทางอารยธรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องจนกลายเป็นศาสนาประจำประเทศไทยในที่สุด

พระพุทธศาสนาที่เข้ามามีอิทธิพลในอาณาจักรทวารวดี

ในทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญทางพระพุทธศาสนาต่อวิถีชีวิตของคนที่อยู่อาศัยในอาณาบริเวณนี้ เป็นระยะเวลาอันยาวนาน พัฒนาการทางพระพุทธศาสนาเกิดจากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ที่อยู่ร่วมกัน ซึ่งไม่ได้เพียงมีการติดต่อกันในเชิงการค้าขายเท่านั้น แต่ยังรับเอาวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้ามาด้วย เช่น วัฒนธรรมทางความคิด คติ ความเชื่อต่าง ๆ รวมถึงการแสดงออกด้วยแนวทางหลากหลาย ได้แก่ ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ซึ่งมีบทบาทอย่างมากผสมผสานสอดคล้องสอดรับกัน การที่มีคนต่างวัฒนธรรมมารวมตัวอยู่ในที่เดียวกัน อิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีซึ่งกันและกัน จึงมีลักษณะการผสมผสานกลมกลืนไป ซึ่งในระยะที่เริ่มเกิดเป็นชุมชนเมืองขึ้น พระพุทธศาสนามีบทบาทอย่างมากในการเกิดของชุมชนเมืองและวางรากฐานของชุมชนเมืองของประเทศไทยในอดีต (พระมหาเสรีชน นริสสโร, ๒๕๕๗)

พระพุทธศาสนาไม่ได้มีแหล่งกำเนิดอยู่ในประเทศไทย แต่เป็นศาสนาที่เข้ามาสู่ประเทศไทยจากแหล่งภายนอก ซึ่งพบว่าพระพุทธศาสนาได้เผยแพร่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ตามหลักฐานข้อมูลทางเอกสารวิชาการและข้อมูลทางโบราณคดีพบว่ามียุสองนิกายหลักคือนิกายเถรวาท และนิกายมหายาน ซึ่งทั้งสองนิกายนี้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียหลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว เมื่อพระพุทธศาสนาได้แยกออกเป็นสองนิกายดังกล่าว ทำให้แต่ละนิกายแผ่ขยายออกไปยัง

ประเทศต่าง ๆ สำหรับพระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนสยามหรือประเทศไทยในปัจจุบัน (ทองทิพย์, ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ เส้นทางเผยแผ่พระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมในประเทศไทย, ๒๕๕๙) นักวิชาการได้แบ่งออกเป็น ๔ ยุค ดังนี้คือ

๑) ยุคพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบพระเจ้าอโศก (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๔) หลังสมัยพุทธกาล พระเจ้าอโศกได้ทรงอุปถัมภ์การทำสังคยานาครั้งที่ ๓ ขึ้นในประเทศอินเดีย และได้ส่งสมณทูตออกไป ๙ สายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชได้จัดส่งพระโสณะ กับพระอุตตระให้มาเป็นศาสนาทูตเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ

๒) ยุคพระพุทธศาสนาแบบมหายาน (พ.ศ. ๑๐๐๒ - ๑๒๐๐) อาณาจักรขอมหรือประเทศกัมพูชาในปัจจุบันได้รับเอาพระพุทธศาสนาแบบมหายานมาจากอาณาจักรศรีวิชัย เข้ามาในอาณาจักรขอมในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พระพุทธศาสนาแบบมหายาน จึงได้แผ่ขยายมายังบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำโขง แต่ปรากฏว่าไม่ได้มีอิทธิพลต่อชาวพุทธในดินแดนแถบนี้มากนัก เพราะว่าชาวมอญที่เป็นชุมชนในแถบนี้ได้นำเอาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทมาเผยแผ่ในดินแดนแถบนี้อย่างมั่นคงอยู่ก่อนแล้ว และในที่สุดพระพุทธศาสนาแบบมหายานตั้งอยู่ได้ไม่นานก็หมดสิ้นอิทธิพลในดินแดนแถบนี้ลงไป แต่ร่องรอยทางประวัติศาสตร์ยังมีความสำคัญต่อการศึกษาภูมิศาสตร์วัฒนธรรมพระพุทธศาสนาในอาณาบริเวณนี้เป็นอย่างมาก

๓) ยุคเถรวาทแบบพุกาม (พ.ศ. ๑๖๐๐) ยุคนั้นชาวพุกามได้เรืองอำนาจ อยู่ในดินแดนทางตอนเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน จึงได้นำเอาพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบพุกามเข้ามาเผยแผ่ให้เจริญแพร่หลายอยู่ในดินแดนแถบนั้นเรื่อยมาจนถึงยุคสมัยสุโขทัยจึงลดอิทธิพลลงไป

๔) ยุคพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ (ประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐) ผู้นำคนไทยที่ปกครองบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาพระองค์แรกคือ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัยได้ประกาศเอกราชและได้ขับไล่อิทธิพลของพวกขอมออกไปแล้วตั้งนครสุโขทัยเป็นราชธานี พระพุทธศาสนาในยุคสุโขทัยมีทั้งนิกายเถรวาทและนิกายมหายานปะปนกัน เนื่องมาจากทั้งสองนิกายได้เผยแผ่อยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อนหน้านั้นจนถึงรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๓ ของราชวงศ์พระร่วง ซึ่งพระองค์ขึ้นครองราชย์ เมื่อพ.ศ. ๑๘๒๒ - ๑๘๔๒ ได้ทรงสดับกิตติคุณความเคร่งครัดของพระสงฆ์ลังกาวงศ์ ที่เมื่อนครศรีธรรมราช จึงโปรดให้นิมนต์คณะพระสงฆ์ลังกาขึ้นไปตั้งลังกาวงศ์ขึ้นที่กรุงสุโขทัย เมื่อพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ขึ้นไปประดิษฐานที่สุโขทัยแล้ว นิกายเถรวาทแบบมอญเก่ากิติ นิกายมหายานกิติ เริ่มค่อย ๆ สลายตัวลงจนหมดไปในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ ประเทศต่าง ๆ เช่น ประเทศไทย พม่า กัมพูชา มอญ ลาว ได้เปลี่ยนมานับถือพระพุทธศานานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ทั้งหมดและได้นับถือติดต่อกันเรื่อยมาตามลำดับจนถึงปัจจุบัน

การแบ่งยุคสมัยของความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยก่อนยุคประวัติศาสตร์ถึงยุคประวัติศาสตร์พอจะกล่าวสรุปได้ดังนี้

สมัยทวารวดี พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ สันนิษฐานว่าศูนย์กลางอาณาจักรทวารวดีน่าจะอยู่ในบริเวณจังหวัดนครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี ในปัจจุบัน ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น ธรรมจักรกับกวางมอช เสาศาเมาศีลา พระพุทธรูปศิลาขาว พระปฐมเจดีย์ เจดีย์จุลประโทน เป็นต้น

สมัยศรีวิชัย พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๘ สันนิษฐานว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยน่าจะครอบคลุมถึงบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอยะยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ในปัจจุบันมีหลักฐานทางโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น พระบรมธาตุไชยา พระพุทธสิหิงค์ ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม : ประวัติศาสตร์เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมในประเทศไทยเป็นพระพุทธศาสนาแบบลังกาที่เผยแผ่ไปยังกรุงสุโขทัยและได้มีอิทธิพลอยู่ในประเทศไทยจนถึงปัจจุบัน เป็นต้น

สมัยลพบุรี พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๔ สันนิษฐานว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรลพบุรีน่าจะอยู่ในอาณาบริเวณจังหวัดลพบุรีในปัจจุบัน หลักฐานทางโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในสมัยลพบุรีได้รับอิทธิพลจากทวารวดีและขอมที่สำคัญ เช่น พระพุทธรูปศิลาปางนาคปรกประติมากรรมแบบทวารวดี พระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ปางห้ามญาติ ปางห้ามสมุทร ปางป่าเลไลยก์ เป็นต้น

สมัยสุโขทัย ในยุคนี้พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนามีอยู่ ๒ นิกาย คือ นิกายเถรวาทกับนิกายมหายาน แต่ชาวพุทธส่วนใหญ่นับถือพระสงฆ์นิกายเถรวาท วัดที่สำคัญ คือ วัดมหาธาตุ เจดีย์ที่สำคัญเป็นแบบพุ่มข้าวบิณฑ์ เจดีย์ทรงแบบนี้มีเฉพาะที่อาณาจักรสุโขทัยเท่านั้น คือมีในจังหวัดสุโขทัย กำแพงเพชร ตาก ยังมีเมืองที่สำคัญอยู่ทางเหนือ ห่างประมาณ ๖๐ กิโลเมตร คือ ศรีสัชนาลัย โบราณสถานคล้ายคลึงกับสุโขทัย เช่น วัดเจดีย์ ๗ แถว เป็นสถูปแบบพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นเมืองอุปราชของสุโขทัย และในสมัยนั้นยังมีการสร้างพระพุทธรูปต่าง ๆ ไว้เคารพบูชาอีกด้วย

สมัยล้านนา ประมาณปี พ.ศ. ๑๘๓๙ พระยามังรายแห่งอาณาจักรล้านนา ได้ทรงสร้างราชธานีขึ้นชื่อว่า “นพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่” ณ ลุ่มแม่น้ำปิง และได้สร้างวัดต่าง ๆ ทั้งที่เป็นฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี จนพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นลำดับ เมืองในอาณาจักรล้านนา ต่างนับถือพระพุทธศาสนา พิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวล้านนาเป็นอย่างมาก ในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ รัชสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ ได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรกในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน ณ วัดมหาโพธาราม หรือวัดเจ็ดยอดสมัยล้านนา ทำให้เกิดพระเถระนักปราชญ์ชาวล้านนาหลายรูปและได้รจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้เป็นจำนวนมาก เช่น พระสิริมังคลาจารย์ แห่งมิ่งคลัดถูปินี เวสสันดรทีปนี จักรวาลทีปนี สังขยาปกาสะฎฎีกา, พระญาณกิตติเถระ แห่งโยชนาวินัย โยชนาอภิธรรม, พระรัตนปัญญา แห่งวิชิตสารัตถสังคหะ และชินกาลมาลีปกรณ์, พระโพธิรังษี แห่งจามเทวีวงศ์, พระนันทาจารย์ แห่งสารัตถะสังคหะ และพระสุวรรณรังษี แห่งปฐมสมโพธิสังเขป เป็นต้น (ปยุตโต), ๒๕๔๐ พิมพ์ครั้งที่ ๑ เดือนกุมภาพันธ์)

สมัยอยุธยา การสถาปนาอาณาจักรอยุธยาเริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๙๓ และสิ้นสุดลงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ งานประณีตศิลป์สมัยอยุธยาส่วนใหญ่ทำขึ้นเพื่อประดับตกแต่งพุทธศาสนสถานและพุทธศาสนวัตถุต่าง ๆ ให้มีความวิจิตรสวยงาม งานประณีตศิลป์ที่เกิดขึ้นมีหลายประเภท เช่น เครื่องไม้จำหลัก ได้แก่ ตู้พระธรรม ธรรมาสน์ พระพุทธรูป บานประตู หน้าต่าง หน้าบันพระอุโบสถ ตู้เก็บหนังสือลายรดน้ำ คือการนำทองมาปิดลงบนรักสีดำบนพื้นที่เขียนภาพหรือลวดลายแล้วรดน้ำล้างออกนิยมใช้ในบานประตูโบสถ์วิหาร ตู้พระธรรม ตู้ใส่หนังสือ เป็นต้น

ประวัติเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาได้เข้ามามีอิทธิพลในดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จากการเดินทางเข้ามาของสมณทูตที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้จัดส่งเข้ามาเพื่อเผยแผ่

พระพุทธศาสนาคือพระโสมณะกับพระอุตตระซึ่งเป็นสาวกพระพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิม

ในพุทธศตวรรษที่ ๓ ซึ่งมีชาวอินเดียในสมัยก่อนพุทธกาลได้เข้ามาค้าขายติดต่อกับสุวรรณภูมิ อยู่เสมอ จึงเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่า คงจะมีชาวอินเดียเข้ามาตั้งรกรากเผยแพร่อารยธรรมแก่ชาวเมืองในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว โดยเฉพาะเมื่อพระพุทธศาสนาได้มีความเจริญขึ้นในอินเดีย สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ดังกล่าวข้างต้น และพระพุทธศาสนาไม่ถือลัทธิรังเกียจการไปตั้งหลักแหล่งต่างถิ่นเหมือนพวกที่นับถือลัทธิศาสนาพราหมณ์บางเหล่า จึงทำให้พวกอินเดียที่นับถือพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในแหลมอินโดจีนมากขึ้น และในเวลาต่อมาพวกที่นับถือลัทธิพราหมณ์ก็พลอยหายรังเกียจการอพยพมาแสวงโชคมากขึ้นกว่าเดิม และพวกนี้ไม่เพียงแต่มาสอนลัทธิศาสนาเท่านั้น แต่ยังมาสร้างบ้านสร้างเมืองตั้งเป็นอาณาจักรขึ้นหลายแห่งและปกครองพวกเจ้าถิ่นเดินอีกด้วย

ส่วนสุวรรณภูมิอันเป็นแหล่งแรกที่พระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งมั่น เข้าใจว่าดินแดนสุวรรณภูมิน่าจะได้แก่บริเวณตอนใต้ของพม่าในปัจจุบัน (ซึ่งสมัยต่อมาเป็นอาณาจักรมอญ) กินแดนตลอดลงมาถึงภาคกลางของประเทศไทยมีศูนย์กลางสำคัญอยู่ที่จังหวัดนครปฐม มีพวกมอญ ละว้าเป็นชนพื้นเมืองบริเวณจังหวัดดังกล่าว ปรากฏซากโบราณสถานมากมายล้วนแต่ใหญ่โต สร้างตามคตินิยมเก่าในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เช่น พระสถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิมซึ่งอยู่ภายในพระสถูปใหญ่ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันตามรูปเดิม ก็สร้างเป็นรูปทรงโอคว่ำอย่างพระสถูปสลัญจีในอินเดียและภาพูเทสิกเจดีย์อื่น ๆ ที่ทำเป็นรูปพระธรรมจักรมีกวางหมอบ รูปพระแท่นเปล้า ๆ ฯลฯ ซึ่งสร้างกันในสมัยที่ชาวอินเดียยังไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป (โพธิ์นันทะ, ๒๕๔๓)

นครปฐมเป็นศูนย์กลางพุทธเถรวาทยุคทวารวดีได้อย่างไรมีหลักฐานอะไรบ้าง

นครปฐมเป็นเมืองโบราณที่มีประวัติศาสตร์มายาวนาน ปรากฏร่องรอยหลักฐานของการสร้างชุมชนมาตั้งแต่ต้นสมัยประวัติศาสตร์ และมีการพัฒนาสืบเนื่องจนเติบโตเป็นอาณาจักรหรือแคว้นแคว้นที่มีชื่อว่า “ทวารวดี”

ในการศึกษาทางโบราณคดีด้านการพัฒนาการความเจริญรุ่งเรืองและความสำคัญของเมืองและรัฐโบราณต่าง ๆ คงไม่อาจใช้การตีความจากหลักฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ต้องใช้การศึกษาและการตีความจากหลักฐานหลายอย่าง เข้ามาประกอบกัน อาทิเช่น ที่ตั้ง, ขนาดของเมือง, ศาสนสถาน และโบราณวัตถุ ที่ค้นพบรวมถึงการติดต่อกับโลกภายนอก

จากการศึกษาที่ผ่านมา เมืองนครปฐมมีความสำคัญมาตั้งแต่เป็นชุมชนก่อนสมัยประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ ซึ่งเริ่มตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๐ ชุมชน ในแถบนี้มีการพัฒนาตนเองอย่างเห็นได้ชัดจากหลักฐานทางศิลปกรรมซึ่งแสดงถึงร่องรอยการรับอารยธรรมจากโลกภายนอกและมีการสร้างสรรค์งานมีลักษณะเฉพาะของตนเอง (สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, ๒๕๖๒)

ซึ่งพอจะสรุปความสำคัญของเมืองนครปฐมโบราณได้ดังนี้

๑. เป็นศูนย์กลางของเมืองโบราณสมัยทวารวดี แม้นักวิชาการจะตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับเมืองที่น่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีไว้ ๓ แห่ง คือ เมืองอู่ทอง, เมืองลพบุรี, และเมืองนครปฐมโบราณก็ตาม แต่เมืองนครปฐมโบราณจัดเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในกลุ่มเมืองโบราณสมัยทวารวดี มี

คูน้ำและคันดินล้อมรอบ เพื่อป้องกันอุทกภัยและข้าศึกมีขนาด ๓.๖ X ๒ กิโลเมตร และยังพบโบราณสถานขนาดใหญ่กว่าที่อื่น ๆ เช่น เจดีย์องค์เดิม ของพระปฐมเจดีย์, พระประโทณเจดีย์, จุลประโทณเจดีย์และเจดีย์วัดพระเมรุ เป็นต้น และยังพบประติมากรรมที่สำคัญบางชิ้นที่มีขนาดใหญ่อีกเป็นจำนวนมาก เช่น ศิลารธรรมจักร, เหรียญเงินมีจารึกคำว่า “ศรีทวารวดี ศวปุณยะ”, จารึกพระพิมพ์ตราประทับดินเผา เป็นต้น

๒. เป็นเมืองสำคัญทางด้านการค้าขายในสมัยโบราณ จากการศึกษาได้ค้นพบหลักฐานว่า บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางถึงภาคตะวันตกบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางถึงภาคตะวันตก โดยเฉพาะบริเวณเมืองนครปฐมโบราณและเมืองอู่ทอง น่าจะเป็นแหล่งรับอารยธรรมมาจากภายนอกและมีการพัฒนาเป็นงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นของตนเองขึ้นก่อน บริเวณอื่น และยังพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของแนวชายฝั่งทะเลเดิมของเมืองโบราณสมัยทวารวดีแล้วจะเห็นว่าอ่าวไทยอยู่ถึงเข้ามาประมาณ ๑๔๒ กิโลเมตร

ฉะนั้นเมืองโบราณอย่างอู่ทอง, คูบัว และเมืองโบราณนครปฐมจึงน่าจะเคยเป็นเมืองที่สำคัญ โดยเฉพาะเมืองนครปฐมโบราณที่มีทางน้ำขนาดใหญ่ผ่ากลางเมืองอย่างคลองบางแก้วเชื่อมต่อกับทะเล และยังพบหลักฐานด้านศิลปกรรมและโบราณวัตถุ เช่น ลูกปัด, ตราประทับ ฯลฯ ที่บ่งบอกถึงการเป็นเมืองท่าทางการค้า ที่สำคัญและมีความเจริญรุ่งเรืองจากหลักฐานทางโบราณวัตถุ ซึ่งบ่งบอกถึงการติดต่อค้าขายกับชุมชนภายใน และชุมชนต่างถิ่นหลายแห่ง เช่น การพบตราดินเผารูปเรือสำเภา, แผ่นดินเผารูปคช-ลักษณะมีและทำวูเวอร์ ที่สามารถเป็นเครื่องรางของพ้อค้าและหลักฐานที่นำเสนอใจยิ่งเป็นดินเผาชิ้นหนึ่งพบที่เมืองนครปฐม แต่ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ซึ่งผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณวิเคราะห์ว่าเป็นการจารึกอักษรพราหมี ภาษาปรากฤต อ่านว่า “Varapata(na)” (วรบตณ) แปลว่า “เมืองท่าประเสริฐ” (ขุนทรง, การค้าระหว่างประเทศสมัยทวารวดี มุมมองจากงานโบราณคดี เมืองนครปฐม, ๒๕๓๗)

เมื่อพิจารณาลักษณะทางภูมิศาสตร์ ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมจากหลักฐานโบราณคดีรวมทั้งจำนวนศิลปวัตถุเด่น ๆ ที่พบในเมืองนครปฐมโบราณ เช่น ศิลารธรรมจักร ทำให้นักวิชาการ ต่างสันนิษฐานให้เมืองนครปฐมโบราณเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดีและน่าจะเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดของอารยธรรมทวารวดีด้วย

หลักฐานทางสถาปัตยกรรม ประติมากรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาและโบราณวัตถุอื่น ๆ ชุมชนโบราณในประเทศไทยตั้งแต่ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ถึงต้นสมัยประวัติศาสตร์ ชุมชนไม่ได้อยู่อาศัยโดดเดี่ยว หากแต่มีการติดต่อค้าขายและมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับภายนอก โดยเฉพาะการรับอิทธิพล ทางวัฒนธรรมอินเดียที่แพร่หลายเข้ามาอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗-๘ แต่อารยธรรมอินเดียที่แพร่หลายเข้ามาและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นคงราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ เป็นต้นมา เนื่องมาจากหลักฐานทางโบราณคดี เช่น รูปเคารพทางศาสนา มีทั้งประติมากรรมในศาสนาฮินดู เช่น รูปพระวิษณุ พระศิวะ พระกฤษณะ สุริยเทพและศิวลึงค์ที่เผยแพร่ในภาคใต้ของไทย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖

แต่ในส่วนบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย หลักฐานด้านศิลปกรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ เป็นสมัยที่อารยธรรมทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย เนื่องในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทมากกว่ารับอิทธิพลทางศาสนาฮินดู เช่น การพบจารึกคณา

“เย ธมมา” ภาษาบาลีเป็นจำนวนมากพบที่เมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้ในการเขียนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท (หินยาน) (กิ่งมณี, ๒๐ -๒๒ ธันวาคม ๒๕๔๙)

จากเอกสารที่ได้กล่าวถึงพระพุทธศาสนาเถรวาทเกิดขึ้นที่จังหวัดนครปฐมในอาณาจักรทวารวดี ซึ่งเป็นหลักฐาน ดังนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช ได้กล่าวไว้ว่า อารยธรรมทวารวดี เป็นสังคมของชาวพุทธ อันเก่าแก่กว่าสมัยใด เป็นรากเหง้าวัฒนธรรมไทยที่มีการสืบทอดความศรัทธาในการนับถือคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเข้มข้นตลอดมาตามแนวพระพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน เถรวาท เช่นเดียวกับลังกา พม่า ลาว ซึ่งแตกต่างไปจากการนับถือพุทธศาสนาแนวลัทธิมหายานของจีน ญี่ปุ่น เนปาล และภูฏาน (ชมภูนิช, ๒๕๕๑)

และหลักฐานทางด้านศาสนวัตถุที่แสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณคดีพร้อมทั้งชุมชนสมัยเดียวกับที่จังหวัดนครปฐม มีรูปแบบการสร้างสิ่งเคารพบูชาตามคติทางพระพุทธศาสนา ๓ นิกาย คือ

๑. พระพุทธศาสนาเถรวาท นิกายเถรวาท ซึ่งมีหลักฐานเป็นจำนวนมาก
๒. พระพุทธศาสนาเถรวาท นิกายสรวาสติวาท มีหลักฐานเพียงเล็กน้อย
๓. พระพุทธศาสนาเถรวาท นิกายเถรวาท ได้แก่ หลักฐานพระพิมพ์ดินเผา ๑ ชิ้น บริเวณพระประทีปเจดีย์เป็นรูปพระอ้วนพุงพลุ้ย ๒ มือประสานกันอยู่ใต้ท้อง ตามลักษณะของเทพองค์หนึ่งในลัทธิมหายาน (นุกูล ชมภูนิช, ๒๕๕๒)

บทสรุป

อาณาจักรทวารวดีเป็นอาณาจักรเก่าแก่ มีพื้นที่กว้างขวาง จึงมีลักษณะอารยธรรมที่แตกต่างกันตามอิทธิพลของพระพุทธศาสนาผนวกเข้ากับแนววิถีชีวิตของผู้คนในยุคนั้น ซึ่งบริเวณจังหวัดนครปฐมโบราณ นักวิชาการหลายท่านเชื่อมั่นว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี ด้วยหลักฐานที่ยืนยัน คือ จังหวัดนครปฐมเป็นพื้นที่ใหญ่ และอยู่ใกล้กับทะเล สอดคล้องกับสมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งสมณทูต ๒ รูป คือ พระโสณะกับพระอุตตระ มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดินแดนสุวรรณภูมิ ลัทธิลังกาวงศ์ หลังจากนั้น พระพุทธศาสนาก็ได้แนบแน่นกับอาณาจักรทวารวดี ก่อให้เกิดพุทธศิลป์มากมาย ทั้งทางด้านจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม เครื่องประดับต่าง ๆ อันสอดคล้องกับพระพุทธศาสนาที่สำคัญได้มีแผ่นจารึกภาษาบาลีว่า “เย ธมมา” ซึ่งมาจากคำเต็มว่า

เย ธมมา เหตุปภวา	เตสึ เหตุ ตถาคโต
เตสจจ โย นิโรธโ จ	เอววาที มหาสมโณ ฯ

ถอดความว่า ธรรมเหล่าเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าตรัสเหตุแห่งธรรมนั้น พร้อมทั้งตรัสถึงความดับไปแห่งเหตุด้วย พระมหาสมณะมักกล่าวอย่างนี้

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่า พระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท ได้แทรกซึมในอาณาจักรทวารวดี ที่จังหวัดนครปฐมโบราณ เพราะพระบาลีดังกล่าวมุ่งถึงความดับทุกข์ คือการบรรลุเป็นพระอรหันต์ ตามแนวพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท ซึ่งต่างจากพระพุทธศาสนา นิกายมหายาน ที่จะมุ่งถึงการบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์ กับทั้งภายหลังได้มีพระโบราณาจารย์ได้รับจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท สืบทอดเป็นอันมาก เป็นเครื่องประกอบ

จากหลักฐานทางโบราณคดีและจากข้อมูลต่างๆ ที่ทางกลุ่มได้ทำการค้นคว้ามาทำให้สรุปได้ว่า เมืองนครปฐมโบราณน่าจะเป็นศูนย์กลางทางอารยธรรมพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในอาณาจักรทวารวดี ที่มีการสืบทอดต่อกันมาจนถึงยุคปัจจุบัน ที่ทำให้ประเทศไทย เป็นประเทศที่มีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติจนถึงทุกวันนี้

อ้างอิง

จิรัฐ เจริญราษฎร์, มนัสศักดิ์ รุก่อ นุกูล ชมภูนิช. (๒๕๕๒). *สรรพสาระอารยธรรมทวารวดี*. นครปฐม: เพชรเกษมพรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด.

ชะเอม แก้วคล้าย. (๒๕๓๔ ฉบับที่ ๒). *ศรีทวารวดี*. ศิลปากร, ๕๙.

ทวีศักดิ์ ทองทิพย์. (๒๕๕๙). *ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และหลักพุทธธรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์ .

นุกูล ชมภูนิช. (๒๕๕๑). *ทวารวดี ศรีนครปฐม*. นครปฐม: โรงพิมพ์เพชรเกษมการพิมพ์.

พระธรรมปิฎก (ประยุตต์ ปยุตโต). (๒๕๔๐ พิมพ์ครั้งที่ ๑ เดือนกุมภาพันธ์). *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*. กรุงเทพฯ:ธรรมสภา.

พระมหาเสริช นริสโร. และคณะ (๒๕๕๗). *พุทธศิลปะในอาเซียนเส้นทางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงในยุคโลกาภิวัตน์*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มานิต วัลลิโกดม. (๒๕๑๕). *ทวารวดีอยู่ที่ไหน*. ศิลปากร ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒, หน้า ๕๔.

ศักดิ์ชาย สายสิงห์. (๒๕๖๒). *ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย*. นนทบุรี: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ (ในนามบริษัทวิริยะธุรกิจ).

สฤกษ์พงศ์ ขุนทรง. (๒๕๓๗). *การค้าระหว่างประเทศสมัยทวารวดี มุมมองจากงานโบราณคดี เมืองนครปฐม*. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปี ๓๔ ฉบับที่ ๑, ๑๑ - ๑๒.

สฤกษ์พงศ์ ขุนทรง. (ม.ป.ป.). *ทวารวดี-ศรีวิชัย พัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนและบ้านเมืองโบราณ สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นบนแผ่นดินไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะโบราณคดี ภาควิชาโบราณคดี.

เสถียร โปธินันทะ. (๒๕๔๓). *พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย*. นครปฐม: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. (๒๐ -๒๒ ธันวาคม ๒๕๔๙). *รูปประติมาและศาสนศิลป์ สมัยทวารวดี มุมมองด้านคติที่มาและเรื่องราว*. การสัมมนาทางวิชาการ "นครปฐม: ศรีทวารวดี ศรปุณณะ ศิลป์แผ่นดิน ถิ่นอารยะ". นครปฐม: มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.

J. Takakusu. (1966). *I-Tsing, A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malay Archipelago (A.D.671-695)*. Delhi: Munshiram Monoharial.

Samuel Beal. (1969). *Buddhist records of the western world, translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D.629)*. Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.

